

10 01 00 АДАБИЁТШИНОСӢ
10 01 00 ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
10 01 00 LITERARY CRITICISM

10 01 03 ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ СТРАН ЗАРУБЕЖЬЯ
10 01 03 LITERATURE OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES

УДК 82
ББК 83.3(0)9

ТАҒӢИРИ ҲОЛ ВА *Солеҳов Мирзо Одинаевич, н.и.филол., дотсенти*
ТАӢСИРИ ОН ДАР *кафедраи таърихи адабиёти тоҷики Доносигоҳи*
ШЕӢРИ САНОӢ *миллии Тоҷикистон (Тоҷикистон, Душанбе)*

ДУХОВНОЕ *Солеҳов Мирзо Одинаевич, к.филол.н., доцент*
ПЕРЕРОЖДЕНИЕ И ЕГО *кафедры истории таджикской литературы*
ВЛИЯНИЕ НА ПОЭЗИЮ *Таджикского национального университета*
САНАИ *(Таджикистан, Душанбе)*

SPIRITUAL *Solehov Mirzo Odinayevich, candidate of philological*
REGENERATION AND ITS *sciences, Associate Professor of the department of the*
INFLUENCE OVER SANAI'S *history of Tajik literature under the Tajik National*
POETRY *University (Tajikistan, Dushanbe)*
E-MAIL: *savriya.73@mail.ru*

Калидвожаҳо: Санои Ғазнавӣ, марҳалаҳои эҷодӣ, тағйири ҳол, тасаввуф, ирфон, шеъри тасаввуфӣ, дарунмоя

Масъалаи тағйири ҳолати рӯҳияи Санои Ғазнавӣ ва таъсири он дар фаъолияти эҷодии шоир бо тавачҷуҳ ба масъалаи дигаргун гардидани дарунмояи ашъори шоир таҳқиқ шудааст. Дар рафти тавсифи ду марҳалаи эҷодии Санои, ки дар марҳилаи аввал ӯ шоири дарбор аст, таъкид мешавад, ки тағйири ҳоли шоир ба марҳилаи дувуми ҳаёти шоир тааллуқ дорад. Таъкид шудааст, ки Санои дар марҳалаи дуюм шоирест, ки дар партави андешаҳои аҳли тасаввуфу ирфон шеър суруда, дар навбати худ, барои инкишофи шеъри тасаввуфӣ саҳми шоиста гузоштааст.

Тағйири ҳол дар андешаи Санои дарунмояи каломи ҳунариро ҳилои комилан ноби ирфонӣ-фалсафӣ, ахлоқӣ-тарбиявӣ, мавъизатӣ-таълимӣ эҳдо кардааст. Образҳои лирикӣ, ҷузъиёти ҳунарии тасвирсозӣ, мафоҳиму мусталеҳоти ҳадид, тарзи нави дарунмоясозӣ, маърифати ноби каломи ҳунариро тавлид кард ва ба ин восита шакли нави каломи ҳунарии манзуму мансур – адабиёти тасаввуфӣ-ирфонӣ зуҳур кард, ки мутлақо беқиёс аст.

Ключевые слова: Санай Газневи, творческие периоды, перемена настроения, суфизм, мистика, суфийская поэзия, содержание

Рассматривается проблема духовного перерождения Санай Газневи и его влияния на творческую деятельность поэта в плане изменения содержания его стихов. При характеристике двух периодов в творческой деятельности Санай, в первый из которых он был обычным придворным стихотворцем, подчеркивается, что духовное перерождение поэта относится ко второму периоду. Отмечается, что Санай во второй период творчества слагал стихи под влиянием взглядов суфиев и мистиков, чем, в свою очередь, внёс достойный вклад в развитие суфийской поэзии. Духовное перерождение поэта придало его творчеству истинный философско-мистический, морально-воспитательный и учебно-назидательный лоск. Лирические образы, художественные детали изображения, новые понятия и термины, новый способ изложения содержания породили новое восприятие им художественного слова, что обусловило зарождение новой формы поэтически-прозаического художественного слова – суфийскую мистическую литературу, которая не имела аналога.

Key words: Sanai Gaznevi, creative periods, change of moods, sufizm, mysticism, Sufi poetry, contents

The article dwells on Sana Gaznevi's spiritual regeneration and influence over the poet's creative activity in the plane of changes concerned with the context of his poems. While characterizing the two periods of Sanai's creative activity in the first of which he was an ordinary court versificator, it is underscored that the poet's spiritual regeneration refers to the second one. It is marked that in the second period Sana created poems under the sway of Sufis and mysticists; thus he made a worthy contribution into the development of Sufi poetry.

Spiritual regeneration of the poet imparted genuine philosophico-mystical, moral-educational and upbringing edifying glamour to his creation. Lyrical images, artistic details of depiction, new notions and terms, new mode of transposition of contents generated a new perception of a belles-lettres word; all this preconditioned the birth of a new form of the word in question, both in prose and poetry that of Sufi mystical literature having no analogues.

Эҷодиёти Санойи Ғазнавӣ ба ду марҳала тақсим мешавад, ки ҳар кадом вижагӣҳои махсусро доро мебошанд. Масъалае, ки мо дар ин ҷо ба миён мегузорем, зоҳир шудани тағйири ҳол дар рӯҳияи Саной ва таъсири он ба эҷодиёти шоир аст, ки чунин вазъ махсуси марҳалаи дуҷуми шоирии ӯ мебошад. Саной дар марҳалаи аввал шоири дарбор аст, вале дар марҳалаи дуҷуми шоирест, ки дар партави андешаҳои аҳли тасаввуфу ирфон шеър суруда, дар навбати худ, барои инкишофи шеъри тасаввуфӣ саҳми шоиста гузоштааст.

Қабл аз Саной шоирони машҳури қасидасарои аҳди Ғазнавӣ, ки Саной ҳам ба ҳамин муҳити адабӣ иртибот дорад, ба монанди Унсурӣ, Фаррухӣ ва Манучехрӣ шеъри мадҳиро ба олитарин қулла расонида буданд. Дар замони онҳо мамдуҳ олитарин меъёри асолати хунарии калом бадеъ шинохта мешуд. Саной ҳам дар марҳалаи аввали эҷодӣ ба ҳамин равиш суҳан меғуфт, вале дар давраи дуҷуми фаъолияти эҷодияш вай ҳамчун шоири наваҷод шинохта мешавад. Маҳз дар ҳамин марҳалаи дуҷуми эҷодӣ аст, ки Санойи Ғазнавӣ ба шеър тозақориҳо ворид менамояд. Аз ҷумла, нахустин тозақориҳои Ҳаким Саной ин буд, ки ӯ интиқоду шикваро вориди

концепсияи мадҳу сано кард, ки то $\bar{u}$ ин амалро касе анҷом надода буд. Вале тозақории бунёдии $\bar{u}$ комилан ҷилои дигар дорад.

Чиддитарин тағйирот дар сарнавишти Саной $\bar{r}\bar{u}$ овардани $\bar{u}$ ба олами ирфон аст, ки дар ин бора ривоятҳои мухталиф вучуд дорад. Муҳим он аст, ки Т. Бройн онро дигар хел қазоват мекунад: «Чаро шоире ҳамчун Саной муҳити ошнои зодгоҳи худро тарк ва ба диёре бегона муҳочират мекунад – диёре, ки дар қаламрави подшоҳе дигар – Султон Санҷари Салҷуқӣ қарор дорад. Дар ҳақиқат, ангезаи ин муҳочират рӯйгардонӣ ва дури ҷустан аз дунёст» [3, с. 158]. Қазовати Т. Бройн, ки ҷалои диёр таҷридохии Ҳақим Саной буд, саҳеҳ аст, зеро ҳанӯз падари шоир фаъолият дар дарбор дошт ва Саной ҷалои диёр карда буд. Вале Шафеии Кадканӣ сафари шоирро дигархелтар шарҳ медиҳад. $\bar{U}$ менависад: «Ҳангоме ки падараш зинда буд, якҷанд бор ба Балх рафта буд» [4, с.15]. Манзури Ш. Кадканӣ мадори маишати хонадон аст, ки ба назари мо, саҳеҳ нест, зеро Саной тамоми умр зиндагии дарвешона доштааст ва ҳатто хоҳиши хешӣ ба Баҳромшоҳи Ғазнавиро нахостааст. Саҳеҳ қазияи Т. Бройн аст, ки қаблан зикр шуд.

Ҳақим Саной таҷрид аз дунёи моддӣ дошт ва раҳти ғарибӣ, бори мазаллат, саргардонии роҳи Ҳақро қиёсан бо олитарин сатҳи зиндагии инҷаҳонии инсонҳо тарҷеҳ медиҳаду афзал медонад, ки ин маънӣ дар шеъре, ки бо чунин байт оғоз мешавад, баён шудааст:

Гоҳи он омад, ки бо мардон сӯйи майдон шавем,

Як раҳ аз айвон бурун оему бар кайвон шавем [6, с. 92].

Мусаллам аст, ки пас аз тарки диёр будубошии Ҳақим Саной дар аввалин шаҳре, ки $\bar{u}$ раҳти иқомат афканд, Балх буд. Ба ин макон омадани Саной тақрибан соли 1100 иттифоқ афтадааст, зеро худ ба ин сӣ сол ишораҳо дорад. Бояд таъкид намуд, ки замони омадани Ҳақим ба ин сарзамин тағйироти чиддитарини сиёсӣ рух дода буд. Яъне, Балх, ки қаблан аз шаҳрҳои ҳокимияти Ғазнавиён буд, дар замони воридшавии Ҳақим Саной шаҳри Балх дар дасти шохони Салҷуқӣ буд, ки худуди ҷаҳор сол ба ҳайси пойтахт қарор дошт ва аз соли 1100 Султон Санҷар маркази давлати худро ба шаҳри бостонии дигар ба Марв кӯчонида буд. Балх аз ободтарин шаҳрҳои он рӯзгорон ба шумор мерафт, ки таваҷҷуҳи Ҳақимро басо саҳт ҷалб карда буд. Ҳатто шаҳри Балхро дар он рӯзгорон «умм-ул-билод» (модари кишварҳо) ва ё «қуббат-ул-ислом» ном мебуданд, ки аз шуҳрати он шаҳр гувоҳӣ медиҳад. Оид ба мавқею мақоми Саной дар Балх профессор Т. Бройн менависад: «Ашъори Ҳақим дар ин шаҳр мазмун ва аҳаммияти маҳаллӣ дошт. Дар ин ҳангом Саной ҳанӯз шоири кехтар ва ношинохтае ба шумор мерафт... Саной пас аз он ки ба шоири мазҳабӣ табдил шуд, харғиз ба Балх боз нагашт» [3, с. 162].

Ин ҳамин маъниро дорад, ки Саной маҳз ба хоҳири овозаи шаҳри Балх ба ин ҷо омадааст ва чун гумонаш барабас баромад, аз ин $\bar{r}\bar{u}$, сокинони ин маконро хичо гуфт. Саной аввал ба Балх ва баъд ба Сарахс ҳичрат кардааст. Тибқи ишораҳои сареҳи шоир, $\bar{u}$ то сафари Байтуллоҳ боре аз Балх сафари Сарахс карда будааст. Зеро шаҳри Сарахс дар бедории фикрии адиб нисбатан мавқеъ дорад, барои он ки шахсияти воломақома, чун Мансури Сарахсӣ дар тағйири ҳол ва инқилоби фикрии Ҳақим Саной саҳм дорад.

Ҳамин тавр, тағйироти ибтидоии ҳолӣ дар зиндагиномаи Ҳақим Саной дар Ғазнин иттифоқ афтада бошад, пасон марҳалаи басо ҷиддии ин инқилоби зеҳнӣ дар шаҳри Балх ба вуқӯъ пайваستاаст, зеро муносибати Саной нисбат ба тамоми табақаҳои иҷтимоӣ тағйир ёфта, наими моддӣ низ барояш комилан беарзиш

мегардад, ки ӯ сирф чодаи дарवेशиро ихтиёр мекунад. Аз тарафи дигар, дар охирҳои маснавии «Корномаи Балх» фасли чудогонае таҳти унвони «Сифати арбоби тариқат» дорад, ки бо абёти зерин оғоз мешавад:

*Чун гузаитӣ зи хилқати эшон,
Баргузар бар ватои дарवेशон.
То яке қавм бинӣ аз худ пок,
Бо ту бар хоку бартар аз афлок.
Ҳама наққоши оташинхома,
Ҳама хуршеди осмончома.
Варақи ҳарф дарнавишта ҳама,
Маҳзи маъниву рӯҳ гаишта ҳама.
Бартар оварда аз маротиб дам,
Қадам аз пардаи ҳудусу қидам.
Ҳама аз захми луболи паст,
Ҳама аз шурби лоязоли маст.
Ҳамаро карда гайрати Борӣ,
Аз қабули замона матворӣ [8, с. 189].*

Ин фасл гувоҳи он аст, ки Ҳаким Саной аллакай тағйири ҳол кардааст ва шояд шахсияти Ҳаким барои зимомдорони вақт маҳз бо хотири тағйири ҳол чандон писанд намеояд ва онҳо низ ба Ҳаким чандон нафоридаанд, ки дар асар ҳиҷоӣ табақавӣ ба назар мерасад. Ҳаким Саной қавми дарवेशонро аз худ пок меғӯяд, ки ҳадафаш таҷрид аз наоими моддӣ, тазкияи қалбу тасфияи сар буда, бо ҳузури ҳисм бо халқ, вале бо ҳузури рӯҳ бо Ҳақанд, ки Ҳаким хоку афлок гуфтааст. Ба назари мо, маҳз ана ҳамин тағйири ҳол дар ибтидо Ҳакимро озими Байтуллоҳ кардааст. Галабаи тағйири ҳолро мо дар он мебинем, ки Ҳаким Саной ин асарро дар овони сию се сол доштани худ эҷод кардааст ва дар интиҳои рӯзгор фузун аз чихил сол орияти орифӣ доштани худро таъкид мекунад, пас тақрибан тағйири ҳол ё инкилоби фикрии Саной дар овони 20-солагиаш рух додаст.

Дар бораи чигунагии ба тасаввуфу ирфон гаравидани Саной миёни донишмандон баҳсҳои зиёд сурат гирифтааст, вале мо ба онҳо намепардозем. Танҳо масъалаи асосии мавриди назарамонро пайгирӣ мекунем.

Халилulloҳи Халилӣ дар асари хеш «Аҳвол ва осори Ҳаким Саной» менависад, ки: «Зиндагии Саной он хангом намуд меёбад, ки аз сурудани шеър дар ситоиши фанопазирони дунявӣ рӯй мегардонад ва ба ҳалқаи урафо мепайвандад. Ин таҳаввул пас аз зиёрати хонаи Худо рух дод» [10, с. 43]. Алорағми ин қазоват Аҳмад Оташ чунин андеша дорад: «Ҳарчанд Саной худро дар чамъи уламои динӣ осудатар меёфт, ҳамвора дар пайи он буд, ки ба ҷойгоҳи шоирӣ дар дарбори Ғазнавиён бирасад. Эҳтимолан, навмед шудани ӯ аз дастбӣ ба ин чоғталабӣ, сабаби рӯй овардани Саной ба тасаввуф буд» [2, с. 67].

Қазовати Халилulloҳ Халилӣ то андозае қобили пазиристо, вале ҳукми Аҳмади Оташ комилан дур аз ҳақиқати таърихист. Зеро тақлифи Баҳромшоҳи Ғазнавӣ барои хонадор шудани Ҳаким бо хоҳари шоҳ ва ҷавоби Саной шаҳодат аз он медиҳад, ки ӯ басо баландназар будааст, чунонки гуфтааст:

*Ман на марди зану зару чоҳам,
Ба Худо ар кунам вагар хоҳам.
Набувад баҳри тамъ мидҳатгӯӣ,
Ин наёбӣ зи ман, ҷуз аз ман ҷӯӣ [6, с. 633].*

Дар ҳамин чо як нуктаро бояд таъкид намуд, ки агар Саной баробари ба дарбор роҳ ёфтанд, ҳамон равияи шоирони дарбориро давом меод, шояд дар ҳукми шуарои касбии мадеҳасарой боқӣ мемонд ва таъсиргари адабиёти вижа намешуд ва “ончунон номе аз осораш боқӣ намемонд” [2, с.349]. Чунонки дар боло ёдовар шудем, дар оғоз ӯ аз ашъори шуарои маддох баҳраи фаровон бурдааст. Вале тағйироти ҳолӣ андешаи эҷодии ӯро дигар кард. Албатта, ӯ то ба интиҳои ҳаёт аз шеъри мадҳӣ даст накашид, вале аз ин навъи шеър суд ҳам чашм надошт.

Оид ба тағйири ҳоли шоир ривоятҳо зиёданд, ки дар сарчашмаҳои адабию таърихӣ омадаанд. Яке аз аввалин ривоятҳо ҳамон ривояти «Лойхор» аст, ки бори аввал Абдурраҳмони Ҷомӣ [11, с. 108] дар «Нафаҳот-ул-унс» ва таърихнигорон Муҳаммад Қосими Ҳиндушоҳ дар «Таърихи фаришта» овардаанд ва он ривоят, ки бисёр машҳур аст, зикр намекунем ва мегӯем, ки он ривоят ҳам дар кори адабӣ ва ҳам дар манобеи таърихӣ омадааст ва, аз ин рӯ, ниҳоят арзишманду муассир аст. Агар чунин намебуд, ақсуламали Саной хатман мушоҳида мешуд.

Ҳикояти дигаре, ки дар «Маҷолис-ул-ушшоқ» [6, с.73] омадааст, ҳикояти «Қассобписар» аст. Мувофиқи ин ҳикоят, гӯё адиб бо қаҳрамони ҳикоят дӯстӣ доштааст ва қассоб аз Ҳаким панҷсад сар гӯсфанди қашқа хоҳиш мекунад. Ҳаким кафшҳояшро, ки гаронвазн буд, пеши ӯ амонат гузошта, ба Хоразм меравад ва шоҳи Хоразм ба Ҳаким лутф мекунад ӯ гӯсфандҳоро ба қассоб супорида, кафшашро талаб мекунад, вале қассоб аз безътиной кафшҳоро гум карда буд, бинобар ин, Ҳаким равобати дӯстиро бо ӯ дигар раво намебинад. Ривояти мазкур заминаи чунин ғазали шоир шудааст:

То ҳаёли он бути қассоб дар чаши ман аст,

3-ин сабаб чашиам ҳамеша ҳамчу рӯйи равшан аст [6, с.816].

Ҳикояти мазкур маърифати тасаввуфӣ дорад, чун чанбаи тасаввуфӣ дорад, Ҳаким ӯро ҳамчун солики роҳи ирфон қабул намекунад ва сидқ надоштанашро ёдрас мекунад.

Ривояти дигаре низ ҳаст, ки яке аз мухлисони Ҳаким Саной ба ӯ кафше гаронарзиш тухфа мекунад ва рӯзи дигар чун вомехӯранд, ӯ кафшро бозпас медиҳад. Чун сабаб мепурсанд, Ҳаким мегӯяд, ки саломӣ дӯсташ оҳанги дигар гирифта буд ва ин муносибат ба Ҳаким Саной писанд наомадааст ва ғайра.

Миёни ҳикоеҳои роиҷ дар ҳар ҳолат ҳикояти «Лойхор» шояд воқеият надошта бошад, вале муассиру пураарзиш аст. Муассиру пураарзиш будани онро ҳеҷ касе аз аҳли тадқиқ инкор накардааст, вале муассириашро ҳам ёдрас кардаанд. Аз тарафи дигар, вақте ки Абдурраҳмони Ҷомӣ барин адиби мутафаккиру олими забардаст он ривоятро меорад ва ҳақиқати онро инкор намекунад, пас бо кадом бурҳони қотей метавон онро инкор кард?!

Хидмати сомондодаи Саной баъд аз рӯй додани дигаргунии кулӣ дар андешааш, ки ба таҳаввули назми тасаввуфӣ сабаб шуд, огоҳона, бунёдӣ ва комилан созанда аст, ки маърифати воқеии он аз ҳуди ӯ оғоз шудааст. Ба ин маънӣ ҳуди шоир пеш аз ҳама гуфта буд:

Саноиру мусаллам шуд, ки гӯяд зухди пурмаънӣ,

Надонад қимати назмиаш ҳар он к-ӯ гӯши кар дорад [6, с.79].

Гӯши кар ношунавоӣ нест, балки маънирас набудан аст, ки манзур рақибони гоҷӣ ва касони зоҳиргарост.

Таъсири рӯҳияи дигаргуншудаи шоирро дар сохтмон ва муҳтавои анвои шеърии гуногун мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, Саной қасоиди мадҳӣ ҳам гуфта ва

дар оғоз ба навъе зохиргарой дошта, вале баъд аз тағйири ҳол концепсияи мадҳи адиб комилан идеалӣ, ормонӣ шуд. Ё худ, худи Саной, ки аз кардаҳои хеш оғоҳӣ дошт ва хис карда буд, ки шояд рӯзе ўро нуктагирӣ кунанд, ба ин хотир дар мавриди маърифати ҳичову истехзо дар каломаш чунин хушдор дода буд:

Ҳазли ман ҳазл нест, таълим аст,

Байти ман байт нест, иқлим аст.

Шукр гӯям, ки ҳаст назди хунар

Ҳазлам аз ҷидди дигарон хуштар [6, с.718].

Яъне, Саной ҳазли худро тарҷеҳ медиҳад, ки ҷидди шуарои дигар дар ҳадди он роҳ надорад. Ё чунин тозақориҳоро на танҳо дар як жанр, яъне на танҳо дар қасида, балки дар тамоми жанрҳои шеъри замон кардааст. Махсусан, дар ғазал, рубой, китъаву шеъри тасмит, тарҷеъоту таркибот ва хосса, дар ғазалу қасида тағйироти бунёдии дарунмоясозӣ кардааст, ки ҳар кадом мабҳаси ҷудоғонаи таҳқиқ ҳастанд. Чунин дигаргуниҳои назаррасро дар маснавиҳои шоир, ки дар маҷмӯъ, наздик ба 15 ҳазор байтанд, мушоҳида кардан мумкин аст. Миқдори мазкур якҷоя бо асли девони шоир, ки 50000 байт будааст (феълан наздик ба 30000 он то ба мо омада расидааст), теъдоди зиёданд. Чунин эҷодқоре, ки то Ҳаким Саной бо чунин миқдор дар марҳалаи нави адабӣ – ибтидои асри XII ва то ин муддат ашъори сӯфиёнаву ирфонӣ эҷод карда бошад, манзур намегардад. Ин нуктаро ҳамаи муҳаққиқон бидуни истисно таъкид кардаанд. Ин ҳолат шабеҳ бо он аст, ки то устод Рӯдакӣ низ адибон буданд ва дар чанд навъи адабӣ шеър гуфтаанд, вале ташаккули забони адабии тоҷик ҳосили аҳди Сомониён буда, дар ташаккули он мактаби адабии устод Рӯдакӣ ва, пеш аз ҳама, худи устод Рӯдакӣ мақоми калидӣ дорад, зеро теъдоди абёти Одамушшуаро то як миллиону сесад ҳазор таъкид шудааст.

Дар қиёс бо шинохти Ҳаким Саной ва маърифати ашъори ӯ ҳатто дар асрҳои миёна, пас аз асри шоир низ баҳсҳо қобили сурат шудааст. Қасоне ҳам пайдо шудаанд, ки ба шахсияти шоир, ҳатто ба эътиқодоти ӯ назари дигар доштаанд. Яъне, ин бузургворро интиқод кардаанд ва алорағми ин тоифа боз қасоне ҳам пайдо шудаанд, ки Ҳаким Саноиро бо тамоми ҳастӣ ҳимоя кардаанд. Аз ҷумла, дар асари Афлокӣ омадааст, ки аз тазмини ояҳои Қуръонӣ ва қофия кардани онҳо дар шеъри Саной розӣ набудаанд. Масалан, «Қонеи Тӯсӣ, маликушшуарои дарбори Салочука дар Қуния ба Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ мегуфт, ки ба ин сабаб Саноиро мусулмон намедонам. Мавлоно бар Қоней ошуфт ва бад-ӯ чунин посух дод: «Ҷамӯш кун! Чӣ қойи мусулмонӣ, ки агар мусулмоне азамати ўро дидӣ, кулоҳ аз сараш биафтодӣ, мусулмон туй ё ҳазорон ҳамчун ту? Ё аз кавнайн мусаллам буд» [1, с.221].

Албатта, шинохти рӯзгору осори Ҳаким Саной дар гузашта бо он сатҳе, ки ба Мавлавӣ Ҷалолиддини Балхӣ даст дода буд, ба қасе дигар шояд дар ин ҳад муяссар нагардида буд, зеро Мавлавӣ басо сидқӣ осори ўро фаро гирифта буд, ки ҳатто ба баъзе асарҳои ӯ вобаста ба дарунмоя, муҳтавои асар ҳатто номи мувофиқ гузошта буд. Ин буд, ки созгории тафаккур, қаробати ақидатӣ имкон дод, ки ин симои ирфонӣ худро шогирд ва пайрави Ҳаким Саной гуфтааст.

Ҳанӯз дар асрҳои миёна баъзе мутасаввифони олиругба ба Ҳаким Саной назари муғризна дошта, ўро бадгӯйҳо мекардаанд. “Ривоят кардаанд ки, – менависад Томас Бройн, – Имом Муҳаммад ибни Яҳё Ҳаким Саноиро зандику даҳрӣ меҳонд. Ин тухмат ба тамоюлоти рофизии Саной дар ҷонибдорӣ аз назариёти фалсафӣ ишорат дорад. Муҳаммад ибни Яҳё шабе Паёмбари Акрамо (с.) ба хоб дид, ки ўро аз зикри номи Саной ба зиштӣ барҳазар медораду вайро ба сабаби сурудани ашъоре дар наъти

худ меситояд. Дар пайи он Имом Муҳаммад ибни Яҳё барои талаби бахшоиш аз Саной роҳи Ғазнин дар пеш мегирад ва бар гӯрҷойи шоир чихил рӯз тавба мекунад, то он ки саранҷом Саноиро ба хоб мебинад, ки баробари қабули тавбаи Имом ўро насиҳат мекунад, ки забону қалам ниғаҳ дорад ва ў низ чунин мекунад» [2, с. 50].

Тағйири холи Ҳаким Саноиро дар осори илмӣ донишмандон дигархелтар маърифат кардаанд, ки басо қолиб аст. Ба ин маънӣ Т. Бройн таъкиде дорад, ки мегӯяд: «Чархиши сарнавиштсози зиндагии Саной рӯйгардонӣ аз зиндагии дунявӣ ва рӯй овардан ба зуҳд набуд, балки дигаргунӣ дар зиндагии ҳирфай буд. Мадеҳасарои ҷавони солҳои нахустин сарояндаи шеърҳои мазҳабӣ шуд. Ин таҳаввул илова бар дигаргунӣ дар дарунмоияи асли ба тағйири мухотабон низ анҷомидааст... Муҳите, ки шеъри ҷадиди Саной дар он ба шукуфоии комил расид, ҳамон муҳити воизони мазҳабӣ буд» [2, с. 138].

Ҳатто баъзе қасидаҳои васфӣ-ситоиши Ҳаким Саной намунаҳои комили шеъри мазҳабиянд, ки қазовати ғавқро комилан тасдиқ менамоянд. Чунончи, ин қасида, ки ба ориф Абдулмаоли Аҳмад ибни Юсуф ибни Аҳмад бахшида шудааст, исботи қазовати ғавқ аст:

*Обрӯе, к-он шавад бе илму бе ақл ошкор,
Оташи дӯзах бувад он обрӯ аз ҳар шумор.
Пешӣ он танро расад, к-аз илм бошад пешдаст,
Пешӣ он сарро расад, к-аз ақл бошад пойдор.
Войи он илме, ки аз беақл бошад мунташир,
Войи он зуҳде, ки аз беилм ёбад интишор.
Эй, ки ме қадри фалак ҷӯйиву нури офтоб,
Якшаба бедорие чун чарху чун анҷум биёр [6, с.216].*

Чунин ашъори Ҳаким Саной моро водор месозад тасдиқ кунем, ки ў дар оғози суҳанварӣ бо шеъри мадҳӣ вориди адабиёт шуд. Баъдан дар ашъораш интиқоде ҳаҷви иҷтимоӣ тақвият ёфт. Тадричан ин мусофиратҳо ва дурӣ аз макони муқимӣ, ки таҷрида аз дунёи моддӣ маърифат мешавад, ба инқилоби зеҳнӣ тақони дигар дод. Зеро инқилоби зеҳнӣ, агар муҳочиратро пеш оварда бошад, тадричан андешаи Ҳаким Саноиро комилан дигар сохт. Мушаххасан, ҷаҳишҳои мазҳабии ақлонии ҷисмонӣ: инқилоби фикрӣ ва сафари ҷисмонӣ маънавияти ўро тақон дод. Ин буд, ки шеъри Ҳаким Саной бунёдан боландагӣ ва камолёбӣ касб кард. Ин ҳамин маъниро дорад, ки ў дар андак замоне аз шеъри васфӣ, мадҳу ситоишӣ ва умуман, ашъори комилан дунявӣ, таҳаввулоти эҷодии устуворе аз ашъори ғайримазҳабӣ, ки давраи нахустини эҷодияти адиб маърифат мешавад, ба давраи дуоми дерпой ва шуҳратёри осори хеш ворид мешавад ва ин давраи дуоми, ки гузаштан аз шеъри ғайримазҳабӣ ба ашъори мазҳабӣ буд, ўро касби иштиҳор бахшид. Маҳз ба ҳамин хотир, дар ашъори Ҳаким Саной мафохими ғайримазҳабӣ бо мафохими мазҳабӣ меомезад ва ин шоирро водор сохт, ки ба ашъори тасаввуфӣ-ирфонӣ ба таври бунёдӣ роҳкушоӣ кунад, ки метавон онро марҳалаи тозаии эҷодияти Ҳаким Саной гуфт. Албатта, эҷоди шеъри мазҳабиро Ҳаким Саной дар Балх оғоз кард, вале Сараҳс ўро боз ба дунёи дигар ошно сохт. Хусусан, дидорбинии ў бо мамдӯҳи рӯҳонӣ Имом Сайфулҳақ Муҳаммад Мансури Сараҳсӣ дар таҳаввули зеҳнии Ҳаким Саной тақони басо ҷиддӣ шудааст, зеро шоир шаш шеъри мадҳии хешро маҳз ба ҳамин шахсияти рӯҳонӣ эҳдо кардааст.

Марҳалаи сеюми эҷодияти Ҳаким Саной бозгашти ниҳонии ў ба ватанаш – ба шаҳри Ғазнин аст, ки дар ин давра ў бештар ба таълифи осори ирфонӣ-фалсафӣ ва

ахлоқӣ-таълимӣ гаравидааст. Дар ин бора баҳси чудоғона мебояд кард, ки ин мухтасар ҳавсалаи онро надорад.

Ҳамин тавр, аз баррасиҳои анҷомшуда перомуни тағйироти зеҳнӣ ё инқилоби фикрии Ҳаким Саной метавон чунин натиҷагирӣ кард:

1. Мутолиаи осори Ҳаким Саной нишон медиҳад, ки ӯ ҳамчун симои эҷодии замони муайян, тибқи қонуниятҳои роиҷи адабӣ ва анвои адабии ҳукмрон, ки қасида буд, чун қонегари ниёзи адабии давр, ҳамчун шоири мадҳиясаро ворида адабиёт гардидааст. Ӯ дар ин ҷода низ аз шуарои дараҷаи аввал аст, зеро сурудаҳои бо осори Унсурӣ, Фарруҳӣ ва Манучехрӣ пахлӯ мезанад, вале ин раванд андак муддатро фаро мегирад.

2. Фаъолияти эҷодии Ҳаким Саной то кунун муштамил бар ду марҳала маърифат шудааст: фаъолияти эҷодии ӯ дар дарбор ва берун аз дарбор. Вале дар иртибот ба макони эҷодӣ он дорои се марҳала аст: а) оғози фаъолияти эҷодӣ дар Ғазнин; б) ашъори ҳангоми сафар дар Балх, Сараҳс, Марв, Ҷирот ва ғайра сурудашуда; в) марҳалаи сеюм бозгашт ба шаҳри Ғазна аст. Ҷар яке аз ин мароҳил вижагиҳо доранд.

3. Оғози инқилоби фикрии Саной дар зодгоҳаш – шаҳри Ғазнин иттифок афтадааст. Оид ба сабаби тағйири ҳол дар рӯҳияи Саной ривоятҳои зиёд нақл шудаанд, ки дар он миён ривояти «Лойҳор» нахустин ривояти тақонбахшу тафаккурсоз аст. Вижагии ин ривоят он аст, ки оид ба шахсияти таъриҳӣ, мушаххас ва симои бунёдкору навоар ва ҳатто асосгузори адабиёти андеша, адабиёти бедурӯғу бериё бахшида шудааст. Дар маохизи адабӣ Ҷомӣ нахустин ровии он ривоят аст, аз ин хотир, наметавон онро афсона гуфт. Худи Ҳаким Саной шаҳри Ғазнинро чанбаи тақаддус медиҳад ва шояд ин бесабаб ҳам нест, бинобар ин, оғози инқилоби фикрӣ дар рӯҳияи шоир яқин аз ҳамин шаҳр бояд маърифат карда шавад.

4. Доир ба инқилоби фикрии Саной чанд ривояти дигарро ҳам сарчашмаҳо зикр кардаанд, ки онҳо дар ашъори Ҳаким Саной низ далоили тасдиқунанда пайдо кардаанд. Вале он ривоятҳо маънии шарҳӣ доранд, на тариқатӣ. Муассирии ривоеҳои «Қассоббача», «Инъоми кафш» ва ғайра ҳеҷ гоҳ дар сатҳи ҳикояти «Лойҳор» нест. Ҳатто ҳикояти шайхе, ки Ҳакимро бадгӯӣ мекард, таъсири вофиртар дорад, вале муассирии он таъмингари шуҳрати Ҳаким Саной маърифат мешавад, на инқилоби фикрии ӯ.

5. Роҳи эҷодии тайкардаи Ҳаким Саной аз шеъри васфӣ ё худ мадҳӣ ба осори мазҳабӣ ва тадричан ба тасаввуфу ирфон аст. Аз ин хотир, аносири обидона дар ирфони Ҳаким Саной вижагиҳои худро дорад. Тибқи шаходати худи ӯ, гаравидан ба тасаввуф аз овони бистсолагиаш маншаъ мегирад, зеро фузун аз чихил сол боз таъкид кардааст.

6. Пири маънавии Ҳаким Саноиро мухталиф таъкид кардаанд. Бештар муҳаққиқон Муҳаммади Мансурро ҳукм кардаанд, вале баъзеҳо Ҳаким Саноиро ҳатто Увайсӣ ҳам гуфтаанд. Ӯ худ ишораи возеҳ дар ашъори осори мансураш ба пири хеш надорад. Вале Мавлоно Ҷомӣ, ки забардасттарин мутафаккири адабиётшинос низ ҳаст, Хоча Юсуфро ном мебарад ва асоснок мекунад. Ин қазовати Ҷомӣ, ки ду симои таъриҳӣ, ду шахсияти бонуфуз ва таъсиргузorro мушаххас меғӯяд, набояд сарфи назар шавад.

7. Инқилоби фикрии Ҳаким Саной шинохти инсонро, гиромидошти ашрафул-маҳлуқотро бунёдан таҷдиди назар кард ва дар осори адабӣ-ҳунарий ба он чанбаи тақаддус бахшид.

8. Тағйири ҳол дар андешаи Саной дарунмояи каломи ҳунариро ҷилои комилан ноби ирфонӣ-фалсафӣ, ахлоқӣ-тарбиявӣ, мавъизатӣ-таълимӣ эҳдо кард. Образҳои лирикӣ, ҷузъиёти ҳунарии тасвирсозӣ, мафоҳиму мусталехоти ҷадид, тарзи нави дарунмоясозӣ, маърифати ноби каломи ҳунариро тавлид кард ва ба ин восита шакли нави каломи ҳунарии манзуму мансур – адабиёти тасаввуфӣ-ирфонӣ зухур кард, ки мутлақо беқиёс аст.

Пайнавишт:

1. Афлокӣ, Аҳмад. *Маноқиб-ул-орифин / Шамсиддин Аҳмади Афлокӣ*. – Техрон: Дунёи китоб, 1362. – 616 с.
2. Бройн, Т. *Ҳақими иқлими шиқ. Таъсири мутақобилаи дину адабиёт дар зиндагӣ ва осори Ҳақим Саной (Тарҷумаи Маҳёри Алави Муқаддам ва Муҳаммад Ҷаводи Маҳдавӣ) / Т. Бройн*. – Техрон: Остони Қудс, 1378. – 575 с.
3. Бройн, Т. *Шеърӣ сӯфиёнаи форсӣ (Тарҷумаи Маҷдуддини Кайвонӣ) / Т. Бройн*. – Техрон: Нашир марказ, 1378. – 189 с.
4. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафей. *Дар иқлими рӯиноӣ. Тафсири чанд газал аз Ҳақим Санои Ғазнавӣ / Муҳаммадризо Шафеи Кадканӣ*. – Техрон: Огоҳ, 1373. – 299 с.
5. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафей. *Тоziёнаҳои сулук. Нақду таҳлили чанд қасида аз Ҳақим Саной / Муҳаммадризо Шафеи Кадканӣ*. – Техрон: Огоҳ, 1372. – 543 с.
6. Саной, Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам. *Девон / Абулмаҷд Маҷдуд Саной: бо саъй ва эҳтимоми М. Разаӣ*. – Техрон: Саной, 1354. – 1227 с.
7. Саной, Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам. *Ҳадиқат-ул-ҳақиқа ва шарият-ут-тариқа / Абулмаҷд Маҷдуд ибни Олам Санои Ғазнавӣ: тасҳеҳу таҳияи М. Разаӣ*. – Техрон: Донишгоҳ, 1359. – 875 с.
8. Саной, Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам. *Маснавиҳо / Абулмаҷд Маҷдуд Саной. Ба инзимоми шарҳи «Сайр-ул-ибод ила-л-маод»: бо тасҳеҳу муқаддимаи М. Разаӣ*. – Техрон: Донишгоҳ, 1360. – 381 с.
9. Саной, Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам. *Ҳадиқат-ул-ҳақиқа ва шарият-ут-тариқа / Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам Санои Ғазнавӣ: бо сарсухани К. Олимов*. – Душанбе, 2008. – 666 с.
10. Халилӣ, Халилуллоҳ. *Аҳвол ва осори Ҳақим Саной / Халилуллоҳ Халилӣ*. – Кобул, 1384. – 248 с.
11. Ҷомӣ, Абдураҳмон. *Осор. Ҷилди 8 / Абдураҳмони Ҷомӣ: мураббӣ А. Зухуриддинов ва А. Муҳаммади Хуросонӣ*. – Душанбе: Адиб, 1990. – 581 с.

Reference Literature:

1. Afloki, Ahmad. *Life Description of Mystics // Shamsiddin Ahmad Afloki*. - Tehran: The World of Book, 1362 hijra. – 616 pp.
2. Broyn T. *Love Climate Sage. Mutual Influence of Religion and Literature in Khalim Sanai's Life and Creation (translation by Mehyor Alavi Mukaddam and Mukhammad Djavad Mahdavi) // T. Broyn*. – Tehran, 1378. – 575 pp.
3. Broyn T. *Persian Sufi Poetry (translation by Madjuddin Kayvoni // T. Broyn*. – Tehran, 1378 hijra. – 189 pp.
4. Kadkani, Mukhammadrizo Shafei. *In the Climate of Life. Commentaries to Certain Gazels by Khakim Sana Gaznevi // Mukhammadrizo Shafei Kadkani*. – Tehran: Informational Data, 1373 hijra, - 299 pp.

-
5. *Kadkani, Mukhammadrizo Shafei. Whips of the Way. Criticism and Analysis of some Kasyds by Khakim Sanai // Mukhammadrizo Shafei Kadkani. – Tehran: Informational Data, 1372 hijra. – 543 pp.*
  6. *Sanoi, Abulmajd Majdid ibni Odam. Divan // Abulmajd Majdud Sanoi: under the editorship of M. Razavi. – Tehran: Sanoi, 1354 hijra, 1354 – 1227 pp.*
  7. *Sanai Abulmajd ibni Odam. The Garden of the Truths and The Rules Following the Way to them // Abulmajd Majdud ibni Odam Sanoi Gaznavi. Under the editorship of M. Razav. – Tehran: Higher School, 1359 hijra. – 875 pp.*
  8. *Sanoi, Abulmajd Majdud ibni Odam. Mesnevis // Abulmajd Majdud Sanai. With the Appendix commenting “The Pilgrimage of Allah’s Slaves to the Place of Return: under the editorship of M. Razavi. – Tehran: Higher School, 1360 hijra. – 381 pp.*
  9. *Sanai Abulmajd Majdud ibni Odam. The Garden of Truths and The Rules of Shariat // Abulmajd Majdud ibni Odam Sanai Gaznavi: preface by K. Olimov. – Dushanbe, 2008. – 666 pp.*
  10. *Khalili, Khalilulokh. Life and Creation of Khakim Sanai // Khalilulokh Khalil. – Kabul, 1384 hijra. – 248 pp.*
  11. *Djami, Abdurakhmon. Compositions. V.8 // Abdurakhman Djami. Compilers: A. Zahuriddinov and A. Mukhammadi Khurosoni. – Dushanbe: Man of Letters; 1990. – 581 pp.*